

De legitimering van het Nederlandse kiesstelsel voor de Tweede Kamerverkiezingen

Masterscriptie – Universiteit Leiden

Naam: Eline Rats
Studentnummer: s1131710

Scriptiebegeleider: Prof. dr. R.A. Koole
Tweede lezer: Prof. dr. R.A. Boin

Datum: 06-06-2016
Aantal woorden: 10.258 (exclusief verwijzingen)

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 - Inleiding	3
Hoofdstuk 2 - Theoretisch kader	5
Hoofdstuk 3 - Onderzoeksopzet	9
§3.1 Conceptualisering	9
§3.2 Methode van dataverzameling	9
§3.3 Data-selectie	9
§3.3.1 Oorspronkelijke legitimering	9
§3.3.2 De interne legitimering in de loop der tijd	10
§3.4 Data analyse	10
Hoofdstuk 4 – De oorspronkelijke legitimering	12
§4.1 Standpunt van de regering	13
§4.2 Standpunten van partijen in het parlementaire debat	13
Hoofdstuk 5 – Staatscommissie- Cals/Donner	18
§5.1 Adviezen Staatscommissie- Cals/Donner	18
§5.2 Standpunten van partijen in het parlementaire debat	20
§5.3 Standpunt van de regering	26
Hoofdstuk 6 – Burgerforum Kiesstelsel	27
§6.1 Adviezen Burgerforum Kiesstelsel	28
§6.2 Standpunt van de regering	28
§6.3 Standpunten van partijen in het parlementaire debat	29
Conclusie	34
Historische bronnen- en literatuurlijst	36
Historische bronnen	36
Literatuurlijst	38

Hoofdstuk 1 - Inleiding

Tijdens de Pacificatie van 1917, *'de vreedstichting tussen politieke opposanten'*,¹ bereikten de godsdienstige partijen, de socialisten en de (progressief-) liberalen een akkoord over een grondwetswijziging.² Deze grondwetswijziging kan gezien worden als een ruilhandel tussen de politieke elites waardoor een eind kwam aan de schoolstrijd en de strijd om kiesrechtuitbreiding. De godsdienstige partijen kregen de erkenning in hun strijd om gelijke overheidsfinanciering van openbaar en bijzonder onderwijs, en de socialisten en (progressief-) liberalen de erkenning in hun strijd om het kiesrecht: het algemeen kiesrecht (voor mannen) werd ingevoerd en dit ging gepaard met de invoering van een nieuw kiesstelsel: evenredige vertegenwoordiging.³

De liberale premier ten tijde van de Pacificatie, Pieter Cort van der Linden, liet in zijn verdediging van het evenredig kiesstelsel weten dat een evenredig kiesstelsel goed is voor de representatie van de verscheidene politieke ideeën en stromingen: *'den minderheden, tot eenigen wasdom gekomen, wordt een deur geopend naar 's lands raadzaal en de verschillende fractiën herkrijgen haar volledige zelfstandigheid.'*⁴ Representatie zag Cort van der Linden dus als een afspiegeling van de verschillende politieke opvattingen in Nederland. Volgens hem zorgt het evenredig kiesstelsel ervoor dat de 'tirannie der meerderheid' wordt verbroken en dat minderheden beschermd worden.⁵ *'Doch de tirannie der meerderheid gaat dieper. Zij heerscht ook in het hart der partijen en der fractiën waaruit bij ons de partijen zijn samengesteld. De verschillende fractiën beperken de vrijheid niet in gelijke mate. Maar het is onmiskenbaar dat de partijorganisatie meer en meer eischt tucht. De minderheid wordt onderdrukt. Stem zooals u gezegd wordt of gij kunt gaan.'*⁶ Cort van der Linden vreesde voor een dominantie van hiërarchisch georganiseerde partijen binnen het Nederlands politieke bestel. Onafhankelijke volksvertegenwoordigers zouden zich genoodzaakt voelen aan te sluiten bij partijen.⁷

Na 1917 zijn er geen substantiële wijzigingen in het kiesstelsel doorgevoerd. Er zijn echter wel verschillende (Staats-)commissies in de twintigste- en eenentwintigste eeuw ingesteld waaruit wijzigingsvoorstellen zijn voortgekomen. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de politieke elite (in deze scriptie verstaan als de regering en de meerderheid van het parlement) vooralsnog het evenredig kiesstelsel prefereert boven elk alternatief.⁸ Dat er sinds 1917 geen substantiële wijzigingen zijn doorgevoerd in het kiesstelsel impliceert echter niet dat de rechtvaardigingen voor het behoud van het kiesstelsel overeenkomen met de oorspronkelijke legitimering.

¹ Koole, 1995: 31

² Koole, 1995: 31

³ Koole, 1995: 31

⁴ Kamerstukken II. 1915/16. 226, nr. 12, p. 109 (MvA)

⁵ Kamerstukken II. 1915/16. 226, nr. 12, p. 109 (MvA)

⁶ Kamerstukken II. 1915/16. 226, nr. 12, p. 109 (MvA)

⁷ Kamerstukken II. 1915/16. 226, nr. 12, p. 109-110 (MvA)

⁸ Irwin & Holsteyn, 2011: 341

Vanuit het perspectief van het historisch institutionalisme, handhaven instituties zich gedurende een lange tijd omdat ze het ‘pad’ volgen waar ze nu eenmaal op zitten, oftewel: instituties zijn padafhankelijk.⁹ Soms spelen er zaken in een samenleving waardoor mogelijke wijzingen binnen instituties besproken en/of doorgevoerd worden. Dit kan een geleidelijk proces zijn, maar soms zorgen ‘critical junctures’ ervoor dat veranderingen schoksgewijs optreden. Critical junctures zijn belangrijke gebeurtenissen of een samenloop van factoren die het bestaande evenwicht van de politieke macht in een land kunnen verstoren.¹⁰ Het zijn dus belangrijke gebeurtenissen die invloed hebben op het functioneren van instituties.

Binnen de politieke wetenschap bestaat het vermoeden dat belangrijke gebeurtenissen ertoe kunnen leiden dat de rechtvaardiging voor behoud van het kiesstelsel aan verandering onderhevig is.¹¹ Door tal van belangrijke gebeurtenissen zou de representatieopvatting van Cort van der Linden plaats hebben gemaakt voor een andere representatieopvatting. Mede door de ontzuiling en door de groei van het rechtspopulisme in de jaren '90 (met name de Fortuyn Revolte in 2002), ligt de focus niet meer hoofdzakelijk op de afspiegeling van verschillende politieke stromingen, maar veel meer op de afspiegeling van persoonlijke achtergrond variabelen.¹²

De gewijzigde representatieopvatting kan er op duiden dat de rechtvaardiging voor behoud van het kiesstelsel veranderd is ten opzichte van de oorspronkelijke legitimering. Of van een veranderde legitimering sprake is, is echter nog niet onderzocht. Dit is opmerkelijk gezien het belang van het instituut. Kiesstelsels hebben invloed op de samenstelling van het parlement en gaan dus over hoe de macht verdeeld wordt in een land.¹³ Het kiesstelsel is al 100 jaar nagenoeg ongewijzigd. De samenleving is echter wel veranderd. De vraag is of deze legitimering na de bovengenoemde belangrijke gebeurtenissen overeenkomt met de oorspronkelijke legitimering uit 1917.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt dan ook:

Is de legitimering door regering en (de meerderheid van) het parlement van het evenredig kiesstelsel in Nederland veranderd ten opzichte van de oorspronkelijke legitimering in 1917, en zo ja, waarom?

De hoofdvraag is opgedeeld in twee deelvragen:

1. Hoe werd in 1917 het evenredig kiesstelsel voor de Tweede Kamerverkiezingen gelegitimeerd door de regering en (de meerderheid van) het parlement?
2. Is de legitimering door de regering en (de meerderheid van) het parlement van het evenredig kiesstelsel in de loop der tijd veranderd? Zo ja, op welke manier en waarom?

⁹ Peters, 1999

¹⁰ Acemoğlu & Robinson, 2012: 205

¹¹ Andeweg, 1998: 31; Koole, 2001: 46; Loots, 2006: 16; Toxopeus, 2014: 37-38

¹² Andeweg, 1998: 31; Koole, 2001: 46-47, 53-54; Loots, 2006: 16; Toxopeus, 2014: 37-38

¹³ Boehmer, 1984: 231

Hoofdstuk 2 - Theoretisch kader

Het kiesstelsel is een belangrijk instituut omdat het (mede) bepalend is voor de vorming van de macht in een land. Legitimiteit van politieke instituties wordt van groot belang geacht, zeker van het instituut dat (mede) bepalend is voor de machtsvorming in een land. Het kiesstelsel is dan wel sinds 1917 nagenoeg ongewijzigd, maar de vraag is of dit ook geldt voor de legitimering van de politieke elite om het kiesstelsel te behouden.

Binnen de politieke wetenschap is het legitimatievraagstuk een belangrijk thema. Over de betekenis van het begrip 'legitimiteit' bestaat echter geen overeenstemming. Vanuit diverse werkvelden wordt er verschillend gekeken naar dit concept. Volgens David Beetham (2013) stellen juristen legitimiteit gelijk aan legaliteit (moet voldoen aan wet- en regelgeving), politiek filosofen kijken naar de morele rechtmatigheid en sociale wetenschappers kijken naar de empirische consequenties.¹⁴ Ondanks de complexiteit van het begrip legitimiteit, onderscheidt Rodney Barker (2001) een zichtbare tweedeling in het debat over legitimiteit.¹⁵ Aan de ene kant staan de (politieke) wetenschappers die de nadruk leggen op externe legitimiteit, waarbij het gaat tussen de verhouding tussen bestuurders en de burgers.¹⁶ Aan de andere kant staan de (politieke) wetenschappers die de nadruk leggen op interne legitimiteit: de motiveringen die bestuurders en politici zelf aandragen om politieke instituties te rechtvaardigen.¹⁷

Beetham is één van de sociale wetenschappers die invloedrijk is in de discussie over het legitimatievraagstuk. Hij uit in zijn boek *The Legitimation of Power* (2013), kritiek op de in de twintigste eeuw vaak geciteerde Max Weber. Volgens Beetham legt Weber de nadruk teveel op het 'belief in legitimacy': *'A given power relationship is not legitimate because people believe in its legitimacy, but because it can be justified in terms of their beliefs.'*¹⁸ Beetham is van mening dat Weber hiermee een valse start maakt binnen de sociaalwetenschappelijke benadering en geeft een andere omschrijving van het begrip legitimiteit. Het gaat volgens Beetham niet over het geloof in legitimiteit van heersers, maar over de opvattingen/overtuigingen van het volk die in hoge mate moeten corresponderen met het beleid/opvattingen van de heersers. Naarmate die correspondentie groter is, is er een hogere mate van legitimiteit, aldus Beetham.¹⁹ Hij formuleert drie dimensies van legitimiteit: 'legal validity', 'normative justifiability' en 'consent'.²⁰ Een machtsrelatie is volgens Beetham legitiem als het voldoet aan vastgestelde regels, het rechtvaardig is en ondergeschikten toestemming geven aan een instituut om voor hen te handelen.²¹ Het is volgens Beetham belangrijk

¹⁴ Beetham, 2013: 4-5

¹⁵ Barker, 2001

¹⁶ Barker, 2001: 13

¹⁷ Barker, 2001: 15-16

¹⁸ Beetham, 2013: 11

¹⁹ Beetham, 2013: 11

²⁰ Beetham, 2013: 16

²¹ Beetham, 2013: 16-17

voor instituties om legitiem te zijn, omdat legitieme instituties efficiënter en doelmatiger te werk gaan dan niet legitieme instituties.²² Doordat de ondergeschikten overtuigd raken en willen meewerken aan overheidsbesluiten, gaat de kwaliteit van de naleving omhoog. Dit is bevorderlijk voor de stabiliteit en de effectiviteit van het politieke systeem, aldus Beetham.²³

Dat externe legitimiteit belangrijk is voor het functioneren van de democratie benadrukken ook Andeweg et al. (2014) in het boek *De wankele democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?*. Van een legitiem stelsel zou sprake zijn als 'dat berust op de instemming van de burgers' en van een legitimiteitscrisis wanneer die instemming wegvalt of sterk onder druk staat.²⁴ Er is in Nederland geen empirisch bewijs voor een legitimiteitscrisis, maar het politieke gedrag van de Nederlandse burgers zorgt wel voor problemen omtrent het functioneren van de democratie.²⁵ Eén van de mogelijke oplossingen die in het boek wordt aangedragen, is het verbeteren van de electorale democratie. Zo kan het aantal politieke partijen verminderd worden door het kiesstelsel te wijzigen en/of een kiesdrempel in te voeren.²⁶

Pierre Rosanvallon (2011) beschrijft juist het verminderde belang van de electorale en bureaucratische legitimiteit. Hij ziet een crisis van de electorale- en bureaucratische legitimiteit onder invloed van het algemeen kiesrecht in de jaren '80 van de twintigste eeuw. De nadruk is volgens hem teveel komen liggen op deze vormen van legitimiteit en daarom onderzoekt hij mogelijke nieuwe vormen van legitimiteit die dit verminderde belang kunnen compenseren: legitimiteit van onpartijdigheid, reflexieve legitimiteit en de legitimiteit van de nabijheid. Bij legitimiteit van onpartijdigheid ziet Rosanvallon een rol weggelegd voor onafhankelijke instanties.²⁷ Door de wet vaker te toetsen, ontstaat er een reflexieve legitimiteit²⁸ en door aandacht te schenken aan de particuliere situatie, ontstaat de legitimiteit van de nabijheid.²⁹ Volgens Rosanvallon dienen deze nieuwe vormen als compensatie van het verminderde belang van de electorale en bureaucratische legitimiteit.

Ook Rodney Barker (2001) vindt dat er binnen de politieke wetenschap teveel nadruk ligt op externe legitimiteit (electorale legitimiteit). Volgens Barker is in het belang van de bestuurders en politici dat er ook sprake is van interne legitimiteit. Bestuurders en politici kunnen alleen met vertrouwen regeren als zij zelf ervan overtuigd zijn dat ze het recht hebben om te regeren.³⁰ Bij interne legitimiteit wordt gekeken naar de rechtvaardigingen die bestuurders en politici zelf aandragen.

²² Beetham, 2013: 33

²³ Beetham, 2013: 34

²⁴ Andeweg et al., 2014: 31

²⁵ Andeweg et al., 2014: 203

²⁶ Andeweg et al., 2014: 219

²⁷ Rosanvallon, 2011: 6-7; 73-120

²⁸ Rosanvallon, 2011: 6-7; 121-168

²⁹ Rosanvallon, 2011: 6-7; 169-186

³⁰ Barker, 2001: 46

Volgens Barker wordt vaak vergeten dat legitimering niet noodzakelijk van het volk komt. Legitimiteit ligt bij de politieke elite zelf.³¹

In dit onderzoek ligt de focus op de rechtvaardigingen die bestuurders en politici zelf aandragen voor het behoud van het evenredig kiesstelsel. Belangrijke gebeurtenissen kunnen ertoe leiden dat de discussie omtrent de herziening van de Kieswet heropend wordt en dat de rechtvaardiging voor behoud van het kiesstelsel aan verandering onderhevig is. Hoewel het lastig valt uit te sluiten dat andere factoren hier ook invloed op uit kunnen oefenen, kan het aannemelijk gemaakt worden dat belangrijke gebeurtenissen kunnen bijdragen aan deze eventueel gewijzigde rechtvaardigingen.

Een van deze belangrijke gebeurtenissen is de ontzuiling. Ten tijde van de ontzuiling zijn de banden tussen individuele burgers en politieke partijen steeds losser geworden. Tijdens de verzuiling, ongeveer vanaf de jaren '20 tot ongeveer de jaren '60, werd de politieke representatie van politieke partijen grotendeels gewaarborgd in de zuilen.³² Voor de Nederlandse politiek had de ontzuiling dan ook grote gevolgen. Individuele burgers voelden zich niet langer verbonden met een 'zuil' en de daarbij behorende politieke partijen. Politieke partijen konden hierdoor niet meer op een vaste achterban rekenen en kiezers vertoonden wisselende partijvoorkeuren.³³ De ontzuiling kwam hoofdzakelijk door de toegenomen welvaart gecombineerd met technische ontwikkelingen (men spreekt ook wel van 'individualisering').³⁴ Andeweg (1998) beschrijft dat onder andere de verminderde stabiele politieke voorkeur ervoor zorgt dat er meer aandacht is voor de representativiteit van de volksvertegenwoordigers.³⁵ Volgens Koole (2001) zorgde de ontzuiling ervoor dat andere groepen zich sterker manifesteerden. Koole noemt hierbij het voorbeeld van de vrouwenbeweging. Hierdoor kwam er aandacht voor het gegeven dat de volksvertegenwoordiging een afspiegeling moest zijn van de maatschappelijke verscheidenheid in plaats van de verscheidene politieke stromingen. Het kiesstelsel was echter op een dusdanige manier ontworpen dat het de voorkeuren van de kiezers moest weerspiegelen.³⁶ Het ligt dus in de verwachting dat door de ontzuiling meer aandacht is ontstaan voor de volksvertegenwoordiging en dit kan invloed hebben op de discussie over de kieswet.

Een andere belangrijke gebeurtenis is de opkomst van het rechtspopulisme in de jaren '90 en de daarmee gepaard gaande politieke onvrede. Piet de Rooy (2005) omschrijft deze belangrijke gebeurtenis als de opkomst van het 'vervalvertoog'³⁷: *'vanaf dat moment verschenen er, meer in het algemeen, allerhande beschouwingen over 'de kloof' tussen bestuurders en bestuurden, over het einde van "de maakbaarheid" van de samenleving, de "verplaatsing" van de politiek, dan wel het verlies*

³¹ Barker, 2011: 57

³² Koole, 1995: 33

³³ Koole, 1995: 54

³⁴ Koole, 1995: 53

³⁵ Andeweg, 1998: 31

³⁶ Koole, 2001: 47

³⁷ Rooy, 2005: 198

van “de politiek” als centrale vormgever van de maatschappij.’³⁸ Volgens de Rooy bereikte de politieke onvrede in 2002 (ten tijde van de Fortuyn-revolte) haar hoogtepunt.³⁹

Veranderingen in het denken over het kiesstelsel kunnen mijns inziens het gevolg zijn van politieke machtsverschuivingen en critical junctures (belangrijke gebeurtenissen). Zoals hierboven omschreven, zorgden de ontzuiling (gepaard met technologische ontwikkelingen) voor meer politieke kennis onder de bevolking. Directe inspraak van burgers op de politiek werd een belangrijk thema. De opkomst van het rechtspopulisme ging gepaard met politieke onvrede. Het ligt in de verwachting dat deze gebeurtenissen invloed hebben op de manier waarover er gediscussieerd wordt door de politieke elite over de invoering c.q. handhaving van het kiesstelsel. De critical junctures hoop ik op het spoor te komen door de parlementaire debatten te bestuderen over voorstellen tot wijziging c.q. handhaving van het kiesstelsel, zoals deze zijn geformuleerd in verschillende (Staats-)commissies. Als de politieke elite de critical junctures direct of indirect benoemen in de rapporten van de (Staats-)commissies en/of in de parlementaire debatten aangaande de rapporten, is het aannemelijk dat onder invloed van de ontzuiling en de opkomst van het rechtspopulisme het gedachtegoed van politici verandert.

³⁸ Rooy, 2005: 157

³⁹ Rooy, 2005: 152

Hoofdstuk 3 - Onderzoeksopzet

§3.1 Conceptualisering

In de hoofdvraag wordt een aantal begrippen vermeld die nadere conceptualisering behoeven. Onder politieke elite valt in dit onderzoek de regering en het parlement. De Eerste Kamer blijft echter buiten beschouwing. De behandelde voorstellen tot wijziging c.q. handhaving van het kiesstelsel, zoals deze zijn geformuleerd in verschillende (Staats-)commissies, hebben in de Eerste Kamer niet tot veranderingen geleid en bovendien ligt het politiek primaat bij de Tweede Kamer. De Tweede Kamer wordt rechtstreeks gekozen.⁴⁰ Onder legitimiteit, zoals vermeld in het theoretisch kader, wordt in dit onderzoek interne legitimiteit verstaan. De focus ligt bij dit onderzoek dus op de rechtvaardigingen die de politieke elite zelf aandragen om het Nederlandse kiesstelsel te behouden.

§3.2 Methode van dataverzameling

Aan de hand van historisch bronnenonderzoek worden de parlementaire debatten geanalyseerd om de interne legitimering van het kiesstelsel voor de Tweede Kamerverkiezingen door de tijd heen te kunnen onderzoeken. Bijna alle Kamerstukken zijn tegenwoordig gedigitaliseerd en kunnen eenvoudig worden opgevraagd. Via de website www.statengeneraaldigitaal.nl zijn de Kamerstukken en Handelingen van 1814 tot 1995 beschikbaar. Voor Kamerstukken en Handelingen van na 1995 wordt gebruik gemaakt van de website www.tweedekamer.nl. Handelingen bevatten betrouwbare informatie omdat het woordelijke verslagen zijn van wat er in vergaderingen besproken is.⁴¹ Kamerstukken zijn de officiële schriftelijk uitgewisselde stukken tussen de regering en het parlement. Ook deze stukken bevatten betrouwbare informatie.⁴²

§3.3 Data-selectie

§3.3.1 Oorspronkelijke legitimering

Om een antwoord op de eerste deelvraag te kunnen formuleren, wordt de oorspronkelijke legitimering van de invoering van het evenredig kiesstelsel voor de Tweede Kamerverkiezingen geanalyseerd. Aan de basis van de analyse liggen de parlementaire debatten over de regeringsvoorstellen gebaseerd op het rapport van de Staatscommissie- Oppenheim [1913-1914]. Deze commissie, ingesteld door het kabinet- Cort van der Linden (1913-1918), was opgedragen een stelsel van evenredige vertegenwoordiging te ontwerpen.⁴³

⁴⁰ Parlement & Politiek, 2016. Verhouding tussen Eerste en Tweede Kamer.

Website: http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpmxvx/verhouding_tussen_eerste_en_Tweede_kamer.

⁴¹ Staten-Generaal Digitaal, 2016. Staten- Generaal Digitaal over het materiaal.

Website: <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/help?document=materiaal>.

⁴² Staten-Generaal Digitaal, 2016. Staten- Generaal Digitaal over het materiaal.

Website: <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/help?document=materiaal>.

⁴³ Welderen Rengers, 1955: 142

§3.3.2 De interne legitimering in de loop der tijd

Alvorens een grondwetswijziging plaatsvindt, worden er vrijwel altijd (Staats-)commissies ingesteld om eventuele wijzigingen te onderzoeken. Leden van de commissies beschrijven hun bevindingen in een eindrapport, waarover vervolgens wordt gedebatteerd in de Tweede Kamer. Sinds 1917 zijn er twee Staatscommissies belast geweest met het onderzoeken van mogelijke wijzigingen in het kiesstelsel voor de Tweede Kamerverkiezingen: de Staatscommissie Cals/Donner [1967-1971] en de Staatscommissie Biesheuvel [1982-1985]. Bovendien werd in 1990 door het derde kabinet Lubbers de commissie- De Koning [1990-1991] ingesteld, en in 2006 werd de Nationale Conventie [2006] ingesteld door het kabinet Balkenende II. De twee laatst genoemde commissies waren geen Staatscommissie Grondwet, maar deze commissies behandelden onder meer het kiesstelsel.⁴⁴

Om het belang van de critical junctures te onderzoeken, wordt er gekeken naar Staatscommissies vóór en na de ontzuiling en de opkomst van het rechtspopulisme. Zodoende is er in deze scriptie gekozen om de parlementaire debatten aangaande de rapporten van de Staatscommissie Cals/Donner [1967-1971] en de Nationale Conventie [2006] te analyseren. Eén deel van de Nationale Conventie ging specifiek over een kiesstelselhervorming, namelijk het onderdeel Burgerforum Kiesstelsel. Alleen dit deel wordt geanalyseerd in dit onderzoek.

§3.4 Data analyse

Het is aannemelijk dat het gedachtegoed van politici verandert onder invloed belangrijke gebeurtenissen. In dit onderzoek wordt gekeken of er veranderingen in de rechtvaardiging van het kiesstelsel door de politieke elite zijn waar te nemen en zo ja of deze veranderingen zijn toe te wijzen aan twee grote gebeurtenissen: de ontzuiling en de opkomst van het rechtspopulisme. Om eventuele veranderingen toe te kunnen wijzen aan deze critical junctures wordt er gezocht naar verwijzingen hiernaar. Deze verwijzingen kunnen gevonden worden in de argumentatie van de politieke elite en/of in de rapporten van de (Staats-)commissies. Als er verwijzingen naar critical junctures worden gevonden, is het aannemelijk dat de critical junctures een rol hebben gespeeld bij een eventuele verandering in de rechtvaardiging van het kiesstelsel. Als er helemaal geen verwijzingen worden gevonden naar critical junctures, is het nog niet honderd procent zeker dat deze geen invloed hebben gehad, maar dan is het toch minder aannemelijk.

Aan de basis van dit historisch bronnenonderzoek liggen dus de parlementaire debatten aangaande de rapporten van de (Staats-)commissies. Bij de analyse van de parlementaire debatten aangaande het rapport van Staatscommissie Cals/Donner wordt er tevens gebruik gemaakt van Openbare Commissie Vergaderingen (OCV) en bij het Burgerforum Kiesstelsel van het Algemeen Overleg (AO). Het standpunt van de regering wordt geanalyseerd aan de hand van de Memorie van

⁴⁴ Parlementair Documentatie Centrum, 2016. Staatscommissies Grondwet/ Grondwetsherziening. Website: <http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvihlf299q0sr/vi6tas7grfs7>

Toelichting en de Memorie van Antwoord. Deze Kamerstukken en Handelingen worden aan de hand van een kwalitatieve inhoudsanalyse onderzocht.

Alvorens wordt stilgestaan bij de teneur van de parlementaire debatten, is het van belang een overzicht te geven van de verschillende politieke partijen en hun politieke gewicht (zetelaantallen) ten tijde van de behandeling van de voorstellen van de (Staats-)commissies. De overzichtstabellen zullen gepresenteerd worden alvorens wordt ingegaan op de standpunten van de politieke partijen in het parlementaire debat.

Het doel van het onderzoek is – zoals eerder vermeld - om na te gaan of de interne legitimering van het evenredig kiesstelsel door de politieke elite in de loop der tijd veranderd is ten opzichte van de oorspronkelijke legitimering. Veranderingen in het denken over het kiesstelsel kunnen het gevolg zijn van verschuivende machtsverhoudingen of critical junctures. Door parlementaire debatten te bestuderen over de voorstellen tot wijziging c.q. handhaving van het kiesstelsel en door het zoeken naar verwijzingen naar critical junctures in de rapporten van de (Staats-)commissies Cals/Donner [1967-1971] en de Nationale Conventie [2006], wordt gekeken of het gevonden verschil toegewezen kan worden aan de twee bovengenoemde critical junctures, de ontzuiling en de opkomst van het rechtspopulisme.

Hoofdstuk 4 – De oorspronkelijke legitimering

Cort van der Linden stelde aan het begin van zijn ambtstermijn, op 15 november 1913, de Staatscommissie-Oppenheim in die moest onderzoeken welk evenredig kiesstelsel (ook wel evenredige vertegenwoordiging genoemd) voor de vertegenwoordigende lichamen in Nederland het meest geschikt zou zijn. Het was dus niet de vraag of een stelsel van evenredige vertegenwoordiging noodzakelijk was, maar onderzocht moest worden welke vorm van evenredige vertegenwoordiging het meest geschikt zou zijn.

Hij stelde Jacques Oppenheim aan als voorzitter. Het doel van de Staatscommissie-Oppenheim werd als volgt geformuleerd: *‘Voor alle politieke partijen, juister gezegd, voor alle groepen waarin de kiezers zich indeelden, éénzelfde verhouding in het leven te roepen tusschen het aantal stemmen dat de partij of groep heeft uitgebracht en het aantal zetels dat zij zal innemen in het vertegenwoordigend lichaam, zoodat aan alle partijen of groepen op hetzelfde gemiddeld aantal stemmen een zetel wordt toegekend, ziedaar het doel der evenredige vertegenwoordiging.’*⁴⁵

Het kabinet- Cort van der Linden (1913-1918) was een extraparlamenteair liberaal kabinet doordat de Sociaal- Democratische Arbeiderspartij (SDAP) had bedankt voor regeringsverantwoordelijkheid. Hierdoor bestond het kabinet uit negen liberale – en vrijzinnig-democratische ministers.⁴⁶ Cort van der Linden was zelf geen lid van een politieke partij. Als partijloze liberaal wilde hij kenbaar maken dat het binnen de politiek niet ging om politieke fracties maar om de vertegenwoordiging van de volkswil.⁴⁷

De aanstelling van de Staatscommissie kan gezien worden als het slotakkoord van de kieskwesatie, onderdeel van de ruilhandel tussen de politieke elite. De (progressief)- liberalen en de socialisten kregen het algemeen kiesrecht. Het kiesstelsel hoorde daarbij, want alle geluiden in de samenleving moesten gehoord worden. De godsdienstige partijen kregen de gelijke financiering van het onderwijs. Dit alles werd tegen elkaar uitgeruild.⁴⁸ Het lag dus niet in de verwachting dat vele Kamerfracties zich tegen de evenredige vertegenwoordiging zouden uitspreken.

De Staatscommissie formuleerde in haar rapport adviezen aangaande de zetelverdeling, lijstsamenstellingen en territoriale indelingen. Tot in details komt het principe van evenredigheid naar voren in het rapport. Het hechten aan evenredigheid komt voort – zoals benoemd in de inleiding – uit het afzetten tegen de dominantie van grote partijen en uit respect tegenover politieke minderheden.⁴⁹ Omdat de nadruk van de analyse van de oorspronkelijke legitimering ligt op de parlementaire debatten over het rapport van Staatscommissie-Oppenheim zijn de concrete adviezen uit het rapport-Oppenheim minder van belang.

⁴⁵ Verslag der Staatscommissie voor Evenredig Kiesrecht, 1914: 3-4

⁴⁶ Loots, 2006: 123

⁴⁷ Parlement & Politiek, 2016. Kabinet- Cort van der Linden. Website: http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8ws4/kabinet_cort_van_der_linden_1913_1918

⁴⁸ Koole, 1995: 31

⁴⁹ Kamerstukken II. 1915/16. 226, nr. 12, p. 109 (MvA)

Door de ruilhandel tussen politieke elites en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bleef het rapport van de Staatscommissie twee jaar liggen. Eerst moest er overeenstemming zijn over de gelijke financiering van het bijzonder lager onderwijs. Dit was immers een voorwaarde voor de confessionelen om in te stemmen met de kieswetwijziging.⁵⁰ Hierdoor werd pas over het rapport gedebatteerd in het jaar 1916-1917.

§4.1 Standpunt van de regering

Bij de uitleg van het wetsvoorstel omschreef Cort van der Linden, de kiesstelselhervorming als een ‘eisch des tijds’: *‘De partijen en hare factiën zijn niet meer groepeerings van kiezers die de leiding aanvaarden van bekende staatslieden: het zijn geworden groeperingen van kiezers die zelve de richting van het staatsbeleid bepalen.’*⁵¹

Een stelsel van evenredige vertegenwoordiging zou ertoe bijdragen dat het parlement een afspiegeling zou worden van alle politiek- ideologische opvattingen. Ook minderheden moesten zich vertegenwoordigd voelen. Bovendien zou evenredige vertegenwoordiging de dominantie van hiërarchisch georganiseerde partijen binnen het Nederlands politieke beste doen tegengaan.⁵²

De aanbevelingen van de Staatscommissie-Oppenheim, binnen de door Cort van der Linden gestelde premisse van evenredige vertegenwoordiging, werden bijna volledig overgenomen door de regering.

§4.2 Standpunten van partijen in het parlementaire debat

Alvorens wordt stilgestaan bij de teneur van het parlementaire debatten aangaande de invoering van het evenredig kiesstelsel, wordt er een overzicht gegeven van de verschillende politieke partijen en hun politieke gewicht (zetelaantallen) na de Tweede Kamerverkiezingen van 1913 (zie tabel 1).

⁵⁰ Loots, 2006: 133

⁵¹ Kamerstukken II. 1915/16. 226, nr. 4, p. 23 (MvT)

⁵² Kamerstukken II. 1915/16. 226, nr. 4, p. 24 (MvT)

Tabel 1: Overzichtstabel voor analyse plenaire debatten – de politieke partijen, woordvoerders en de zetelverdeling ten tijde van kabinet – Cort van der Linden (1913-1918)

Politieke partij	Woordvoerder(s)	Aantal zetels
Algemene Bond van RK- kieskringen (RKSP)	De heer P.J.M. Aalberse De heer M.J.C.M. Kolkman De heer J.A Loeff De heer W.H. Nolens	25
Liberale Unie (LU)	De heer B.D. Eerdmans De heer P. Rink De heer Th. H. de Meester De heer W. Th. C. van Doorn	19
Sociaal- Democratische Arbeiderspartij (SDAP)	De heer J.W. Albarda De heer J.E.W. Duijs	18
Anti- Revolutionaire Partij (ARP)	De heer E.J. Beumer	11
Vrije Liberalen	De heer M. Tydeman De heer J.H.W.Q. ter Spill De heer W. H. de Beaufort	10
Christelijk- Historische Unie (CHU)	De heer J.W.H.M. Idsinga De heer A.F. Savornin Lohman	9
Vrijzinnig Democratische Bond (VDB)	De heer H.P. Marchant De heer E.A van Beresteyn	7
Onafhankelijk / Overig	*	1
<i>Legenda</i> * : partijleden mengen zich niet in het debat		

Bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/Tweede_Kamerverkiezingen_1913

Zoals blijkt uit bovenstaande tabel, waren de liberalen toentertijd verdeeld in drie verschillende partijen: de Vrije liberalen (conservatief liberaal), de LU en de VDB (progressief liberaal). De Vrije Liberalen en de VDB waren twee afsplitsingen van de Liberale Unie. De VDB is in 1901 ontstaan vanuit onvrede over de kiesrechtuitbreiding. Degene die uit de LU stapten waren vóór een versnelde invoering.⁵³ De heer H.P. Marchant zag in dat door de evenredige vertegenwoordiging de stemmen van minderheden waarde zouden verkrijgen, maar hij benadrukte ook dat de invoering van het grondwetsvoorstel een nadeel met zich meebracht: de vertegenwoordiger zou de band met zijn district verliezen.⁵⁴ Alles overwegende, was de VDB vóór de invoering van evenredige vertegenwoordiging. Zo verwoordde Marchant: *‘wat mij hoofdzakelijk aanlokt is dit, dat de vertegenwoordiging meer het karakter zal hebben van een vertegenwoordiging der geestelijke stroomingen in het volksleven.’*⁵⁵

De Vrije Liberalen waren een afsplitsing ter rechterzijde van de LU. De voorman van de Vrije Liberalen, de heer M. Tydeman, en diens partijgenoot de heer J.H.W.Q. ter Spill waren geen hartstochtelijke bewonderaars van evenredige vertegenwoordiging. Zij formuleerden drie bezwaren tegen evenredige vertegenwoordiging. Allereerst werd gevreesd voor een te grote invloed van partijbesturen, door Tydeman ook wel ‘raddraaiers’ genoemd.⁵⁶ Het tweede bezwaar zat hem in de

⁵³ Koole, 1995: 283

⁵⁴ HTK 1916-1917, nr. 14, p. 265

⁵⁵ HTK 1916-1917, nr. 14, p. 265

⁵⁶ HTK 1916-1917, nr. 11, p. 179

belangenvertegenwoordiging. Het gevaar zou bestaan dat bijzondere belangen dienende personen in het parlement verkozen worden in plaats van bijzonder bekwame personen.⁵⁷ Ten slotte sprak Tydeman zijn angst uit voor de ‘gedegradeerde’ kiezer. Dit derde bezwaar hangt samen met zijn eerste bezwaar. Hij verwoordde dat het gevaar van almachtige partijbesturen op kiezers was dat de kiezer te weinig invloed zou hebben.⁵⁸ Tydeman verwoordde echter dat deze nadelen niet opwegen tegenover hét grote voordeel van evenredige vertegenwoordiging: *‘er is één groot voordeel, en dat heeft voor mij den doorslag gegeven, dat heeft mijn hart voor de evenredige vertegenwoordiging doen winnen. Dat is de waarde, die elke uitgebrachte stem kan verkrijgen.’*⁵⁹ Ook partijgenoot de heer W. H. de Beaufort zag de invoering van het evenredig kiesstelsel als noodzakelijk goed. Hij zag het als ‘redmiddel’ voor de belangen van minderheden: *‘er gaan geen stemmen verloren, en elke minderheid, indien niet al te zwak, kan in de Kamer vertegenwoordigd worden.’*⁶⁰ Evenredige vertegenwoordiging zou er volgens hem toe leiden dat ook minderheden een stem krijgen in de politiek. Binnen de vrije liberalen schaarde men zich, ondanks de enkele bezwaren, unaniem achter het (grond)wetsvoorstel met betrekking tot de evenredige vertegenwoordiging.

Binnen de Liberale Unie waren de meningen over de invoering van het evenredig kiesstelsel verdeeld. De heer B.D. Eerdmans vond de vastlegging van evenredige vertegenwoordiging in de grondwet ongehoord. Vanwege de beperkte ervaring die men met evenredige vertegenwoordiging op parlementair gebied had opgedaan, diende hij namens de Liberale Unie een amendement in waarin stond dat het altijd mogelijk moest blijven terug te keren naar het meerderheidsstelsel. Hij vermoedde dat de uitwerking van het nieuwe stelsel wellicht niet overeen zou komen met de hooggespannen verwachtingen.⁶¹ Partijgenoot en tevens lid van Staatscommissie-Oppenheim, de heer P. Rink, vond het niet opmerkelijk dat in en buiten de Kamer er heel wat bezwaren werden ingebracht. In het maken van bezwaren zijn wij, zoals hij verwoordde, *‘van ouds virtuozen’*.⁶² Hij vond het evenredig kiesstelsel onvolmaakt. Hij erkende de problemen, maar vond de bezwaren aangedragen door partijgenoot Eerdmans en de Vrije Liberalen ongegrond. Men had onvoldoende oog voor de gebreken van het toenmalige stelsel. Door de nadelen van het meerderheidsstelsel op te sommen, hoopt hij de onvolmaaktheid van het meerderheidsstelsel weer te geven.⁶³ In de eerste plaats waarborgde het toenmalige meerderheidsstelsel niet, dat de vertegenwoordigers een afspiegeling vormen van de inzichten van de samenleving.⁶⁴ In de tweede plaats was het meerderheidsstelsel niet goed voor het politieke leven, omdat men in het meerderheidsstelsel vooraf weet welke partijen de overwinning zullen behalen. De invoering van evenredige vertegenwoordiging heeft tot gevolg dat *‘elke kiezer zich*

⁵⁷ HTK 1916-1917, nr. 11, p. 180

⁵⁸ HTK 1916-1917, nr. 11, p. 180

⁵⁹ HTK 1916-1917, nr. 11, p. 180

⁶⁰ HTK 1916-1917, nr. 9, p. 144

⁶¹ HTK 1916-1917, nr. 24, p. 498-499

⁶² HTK 1916-1917, nr. 25, p. 528

⁶³ HTK 1916-1917, nr. 25, p. 528

⁶⁴ HTK 1916-1917, nr. 25, p. 532

*meer voor politiek gaat interesseeren. Ik acht dit van groote beteekenis voor ons politiek leven.*⁶⁵ Bij de evenredige vertegenwoordiging telt elke stem. Tevens leidde het meerderheidsstelsel bij herstemmingen tot coalities die soms immoreel waren: *‘vooreerst omdat die herstemmingen altijd min of meer leiden tot verbastering van de kiezers.*⁶⁶ Bij de evenredige vertegenwoordiging vervallen deze herstemmingen.⁶⁷

De macht van partijbesturen zou volgens Rink juist beperkt worden door de invoering van evenredig kiesstelsel: *‘met het oog op het nieuwe stelsel van verkiezingen zal elke partij zoodanige reorganisatie moeten ondergaan, dat voortaan geregeld en gereglementeerd zal zijn de invloed, dien de partij zal hebben op de samenstelling van de candidatenlijst.*⁶⁸ Bovendien was hij van mening dat de persoonlijkheden van de kiezers juist in het stelsel van evenredige vertegenwoordiging beter tot hun recht zouden komen en dat de angst voor de ‘gedegradeerde’ kiezer dus ongegrond was.⁶⁹ Deze weerlegging overtuigde Eerdmans, die daarna besloot zijn amendement in te trekken. De sociaal-democraten, waaronder de heer J.W. Albarda, sloten zich, na verafschuwing over het ingediende amendement door Eerdmans, aan bij de uiteenzetting van Rink.⁷⁰

Naast enkele liberalen uitte ook een lid van de Christelijk Historische Unie (CHU), de heer J.W.H.M. Idsinga, forse kritiek en steunde het amendement ingediend door de heer Eerdmans. Zijns inziens waren de bewaren te groot om in te stemmen met de grondwetswijziging en hij achtte het grondbeginsel van evenredige vertegenwoordiging verkeerd. Hij vond het onwenselijk de zetels in de volksvertegenwoordiging te laten vervullen door *‘particuliere, naar eigen willekeur in de maatschappij gevormde groepen, en het aantal dier zetels over die groepen te verdeelen naar evenredigheid van het aantal harer aanhangers.*⁷¹ Zetels verdelen naar evenredigheid vond hij een schijnvertoning. *‘Men kan toch niet bedoelen, dat een stem meer waarde verkrijgt naarmate zij zich in grooter gezelschap van gelijkgezinden bevindt (...) Ten aanzien van zulke berekeningen stel ik mij absoluut geen partij.’*⁷²

Opvallend is dat de RKSP en de ARP geen uitgebreide motivatie geven waarom zij voor de invoering van evenredige vertegenwoordiging zijn. Mogelijk heeft dit te maken de ruilhandel tussen de politieke elites. Dit onderwerp was voor de confessionelen van ondergeschikt belang.

Eén van de adviezen stuitte op weerstand in de Tweede Kamer. De Staatscommissie adviseerde de eventuele restzetels te verdelen aan de hand van het stelsel D’Hondt (stelsel van de grootste gemiddelden). Een aanzienlijk deel van de Kamerleden sprak zich hier tegen uit omdat deze

⁶⁵ HTK 1916-1917, nr. 34, p. 730

⁶⁶ HTK 1916-1917, nr. 34, p. 731

⁶⁷ HTK 1916-1917, nr. 34, p. 731

⁶⁸ HTK 1916-1917, nr. 25, p. 529

⁶⁹ HTK 1916-1917, nr. 25, p. 530

⁷⁰ HTK 1916-1917, nr. 25, p. 532

⁷¹ HTK 1916-1917, nr. 21, p. 441

⁷² HTK 1916-1917, nr. 24, p. 500

manier van restzetelverdeling voordeliger zou zijn voor de grotere politieke partijen.⁷³ Cort van der Linden achtte deze kritieke gegrond en besloot tegen het advies van de Staatscommissie in het stelsel van de grootste overschotten aan te nemen.⁷⁴

Tabel 2: Overzicht argumentatie invoering evenredige vertegenwoordiging in de TK (1916-1917)

Politieke partij	Argumenten vóór invoering van evenredige vertegenwoordiging	Argumenten tegen invoering van evenredige vertegenwoordiging	Stemming*
<i>Algemene Bond van RK- kieskringen</i>	- Elke stem krijgt een waarde.	-	Voor
<i>Liberale Unie (LU)</i>	- Er zijn gebreken aan huidige stelsel; - Politieke interesse onder burgers zal toenemen; - Macht van partijbesturen wordt beperkt.	- Té hoog gespannen verwachtingen en beperkte ervaringen met kiesstelsel.	Voor
<i>Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP)</i>	- Stelsel van evenredige vertegenwoordiging werkt beter dan het meerderheidsstelsel.	-	Voor
<i>Anti- Revolutionaire Partij (ARP)</i>	- Elke stem krijgt een waarde.	-	Voor
<i>Vrije Liberalen</i>	- Invoering is redmiddel voor de belangen van minderheden; - Elke stem krijgt een waarde.	- Grote invloed van partijbesturen; - Belang dienende i.p.v. bekwame personen worden verkozen in het Parlement; - Te geringe invloed van de kiezer door macht partijbesturen.	Voor
<i>Christelijk-Historische Unie (CHU)</i>	- Elke stem krijgt een waarde.	- Zetels verdelen naar evenredigheid is een schijnvertoning.	Voor
<i>Vrijzinnig Democratische Bond (VDB)</i>	- Verschillende politieke stromingen zullen worden vertegenwoordigd.	- De vertegenwoordiger verliest band met zijn district.	Voor
<p><i>Legenda</i> -: geen argumentatie in deze categorie. *: zonder hoofdelijke stemming aangenomen.⁷⁵</p>			

De invoering van het evenredig kiesstelsel ging dus vrij geruisloos. Uit de parlementaire debatten blijkt dat het met name liberalen waren die een aantal bezwaren aandroegen tegen de evenredige vertegenwoordiging. De confessionele roerden zich nauwelijks in het debat. Dat elke stem een waarde zou verkrijgen, werd als belangrijkste voorargument aangedragen. Dat de invoering van een evenredig kiesstelsel tot een verminderde partijdominantie zou leiden, was niet voor iedereen een overtuigend gegeven.

⁷³ HTK II. 1916-1917, nr. 35, p. 754-759

⁷⁴ Kamerstukken II. 1915/16. 226, nr. 11, p. 95 (Voorlopig Verslag)

⁷⁵ HTK II. 1916-1917, nr. 44, p. 972

Hoofdstuk 5 – Staatscommissie- Cals/Donner

Om te kijken naar de invloed van de ontzuiling op het gedachtegoed van de politieke elite over het kiesstelsel worden de parlementaire debatten aangaande het rapport van de Staatscommissie Cals/Donner [1967-1971] geanalyseerd. Deze Staatscommissie is ingesteld op 26 augustus 1967, ten tijde van kabinet- De Jong. In dit kabinet werkte vier partijen samen: KVP, ARP, CHU en VVD.⁷⁶ De heren J.M.L.H. Cals (KVP) en A.M. Donner (ARP) werden benoemd als voorzitters. Het eerste rapport dat deze commissie uitbracht, was gewijd aan de wenselijkheid om binnen het raam van de bestaande Grondwet wijzigingen aan te brengen in de Kieswet.⁷⁷ De commissie werd geïnstalleerd door de Minister President, de heer P.J.S. de Jong. In zijn rede zei hij: *‘ook wanneer de wezenlijke veranderingen beperkt zouden blijven dan nog is het van groot nut, dat met uw hulp opnieuw wordt vastgesteld waarom en in hoeverre wij bij het oude willen blijven.’*⁷⁸

Volgens De Jong moest de commissie kijken of anno 1970 het kiesstelsel nog steeds op evenredige vertegenwoordiging zou moeten blijven berusten. Volgens hem had de kiezer veel meer inzicht gekregen vergeleken bij die van ruim een eeuw geleden.⁷⁹ Dit kwam volgens het rapport van de Staatscommissie onder andere door de opkomst van massamedia. De Jong stelde dat praktisch iedere burger tegenwoordig in staat was zich in redelijke mate te oriënteren ten aanzien van het staatsgebeuren. Technologische ontwikkelingen stonden volgens hem aan de basis van de ontzuiling.⁸⁰ Opvallend is dat de politieke elite de ontzuiling benoemde als belangrijke oorzaak voor de herziening van de Kieswet.

§5.1 Adviezen Staatscommissie- Cals/Donner

Allereerst formuleerde de commissie de twee eisen omtrent het kiesstelsel die toentertijd naar voren kwamen: *‘enerzijds zal het stelsel een zo zuiver mogelijk beeld dienen te geven van de meningen en gevoelens der kiezers. Anderzijds zal het een volksvertegenwoordiging moeten opleveren die krachtens gevormde meerderheid grondslag kan zijn voor de kabinetsformatie en die in staat is de uit het staatsbestel voortvloeiende taken goed te vervullen.’*⁸¹ De eerste eis komt overeen met de ‘eisch der tijd’ zoals geformuleerd door Cort van der Linden bij de invoering van evenredige vertegenwoordiging in 1917. Evenredige vertegenwoordiging hing volgens de commissie in 1968 echter wel samen met een veelheid van richtingen en opvattingen en dit stond soms de kabinetsformatie en daadkrachtig beleid van Kamer en regering in de weg.⁸² De commissie stelde dat

⁷⁶ Parlement & Politiek (2016). Kabinet- De Jong. Website:

http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw1/kabinet_de_jong_1967_1971

⁷⁷ Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet, 1968: 7

⁷⁸ Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet, 1968: 12

⁷⁹ Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet, 1968: 13

⁸⁰ Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet, 1968: 13

⁸¹ Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet, 1968: 25

⁸² Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet, 1968: 26

het stelsel van evenredige vertegenwoordiging op het punt van politieke samenwerking te passief was.⁸³

Om het directe contact tussen politici en de kiezers te vergroten en om het beleid van de Kamer en regering daadkrachtiger te maken, onderzocht de commissie de mogelijkheid de evenredige vertegenwoordiging te combineren met een gematigd districtenstelsel. In het geldende kiesstelsel vormt het gehele land één onverdeeld kiesgebied. De commissie onderzocht de mogelijkheid tot invoering van een aantal afzonderlijke kiesgebieden en onderzocht hierbij drie varianten: de vorming van achttien kiesgebieden, twaalf kiesgebieden en vier kiesgebieden.⁸⁴ De commissie koos ervoor de vorming van twaalf kiesgebieden te adviseren. Dit zou de band tussen kiezers en gekozen vergroten en zou het aantal kleine partijen doen afnemen. Een gevolg hiervan zou zijn dat grotere partijen groter zouden worden, waardoor de Kamer en regering daadkrachtiger zouden kunnen worden. Minder partijen hebben als gevolg een minder problematische kabinetsformatie, aldus de commissie.⁸⁵ Opvallend is dat hieruit blijkt dat een minder problematische kabinetsformatie werd geprefereerd boven de vertegenwoordiging van minderheden aangezien het aantal kleine partijen naar verwachting zou afnemen.

Naast de invoering van twaalf kiesgebieden adviseerde de commissie de regering de kieswet te wijzigen op vier gebieden: een verbod op verbinding van kandidatenlijsten binnen eenzelfde kieskring (§ 12); afschaffing van de opkomstplicht (§ 16); vergroting van het effect van voorkeursstemmen (§ 17) en een verhoging van het aantal vereiste handtekeningen voor indiening van een kandidatenlijst naar 100 (§ 19).⁸⁶

De regering nam haar standpunt in na het parlementaire debat aangaande de voorstellen tot wijziging van de kieswet, zoals deze beschreven stonden in het rapport van Staatscommissie Cals/Donner. Om deze reden wijkt de paragraafindeling van dit hoofdstuk af ten opzichte van H4 en H6.

⁸³ Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet, 1968: 27

⁸⁴ Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet, 1968: 32-33

⁸⁵ Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet, 1968: 39-43

⁸⁶ Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet, 1968: 71

§5.2 Standpunten van partijen in het parlementaire debat

Tabel 3: Overzichtstabel voor analyse plenaire debatten - de politieke partijen, woordvoerders en de zetelverdeling ten tijde van kabinet- den Uyl (1973-1977)

Politieke partij	Woordvoerder(s)	Aantal zetels
Partij van de Arbeid (PvdA)*	De heer P.R. Stoffelen De heer E. van Thijn De heer K.G. de Vries De heer H.M. Franssen Minister Den Uyl	43
Katholieke Volkspartij (KVP)*	De heer P.J.A. van der Sanden De heer H.J.B. Aarts	27
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)	Mevrouw A. Kappeyne van de Coppello De heer H. Wiegel	22
Anti- Revolutionaire Partij (ARP)*	Minister B. de Gaay Fortman De heer W. de Kwaadsteniet	14
Politieke Partij Radikalen (PPR)*	De heer E.C.M. Jurgens	7
Christelijk- Historische Unie (CHU)	De heer W. Scholten De heer A.D.W. Tilanus	7
Communistische Partij Nederland (CPN)	De heer M. Bakker	7
Democraten 66 (D66)*	Staatssecretaris Glastra van Loon Mevrouw A.M. Goudsmit De heer H.A.F.M.O. van Mierlo	6
Democratisch Socialisten (DS'70)	De heer J.J.A. Berger De heer K.A. Keuning	6
Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)	De heer H.G. Abma	3
Boerenpartij	De heer H. Koekoek	3
Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)	De heer P. Jongeling De heer A.J. Verbrugh	2
Pacifistisch Socialistische Partij (PSP)	De heer B. van der Lek	2
Rooms- Katholieke Partij Nederland (RKPN)	De heer K. Beuker	1
<i>Legenda</i> *: partijen vertegenwoordigd in het kabinet.		

Bron: http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwu/tweede_kamerverkiezingen_1972

Tabel 3 geeft een overzicht van de verschillende politieke partijen en hun zetelaantallen ten tijde van kabinet- Den Uyl. Dit kabinet kende een speciale samenstelling. Het was een parlementair kabinet aangaande de progressieve partijen (PvdA en D66) en een niet parlementair kabinet wat betreft de KVP, de ARP en de PPR. Deze partijen leverden wel ministers, maar ze stemden niet in met het regeringsakkoord.⁸⁷ Gedurende dit kabinet werd er gedebatteerd over de aanbevelingen van Staatscommissie Cals/Donner. Dit debat is terug te vinden in de handelingen uit 1974-1975.

Uit het Voorlopig Verslag en de drie Openbare Commissie Vergaderingen blijkt dat drie partijen (PvdA, D66 en de PPR) voor de invoering van een beperkt districtenstelsel zijn. De PvdA en D66 spraken hierover hun ongenoegen uit. Ze betreurden de geringe invloed van de kiezer en pleitten voor een vergroting van de invloed op de samenstelling van een nieuwe regering.⁸⁸ Binnen de ARP heerste verdeeldheid over de plannen en bij de KVP overheerste twijfel over de haalbaarheid. De oppositie sprak zich unaniem uit tegen de invoering van het beperkt districtenstelsel.

De voorstanders van de invoering van het beperkt districtenstelsel probeerden in het debat de beperkingen van het huidige stelsel weer te geven. De heer P.R. Stoffelen (PvdA) was van mening dat het kiesstelsel niet functioneert zoals het in een democratie zou moeten functioneren: *'het stelsel voldoet slechts aan een van de doeleinden, namelijk het kiezen van een volksvertegenwoordiging, maar aanzienlijk belangrijker is het bieden van de mogelijk aan de kiezer om aan te geven, welk beleid er gevoerd gaat worden en wie dat zullen gaan doen.'*⁸⁹ Ook mevrouw A.M. Goudsmit (D66)⁹⁰ en de heer E.C.M. Jurgens (PPR)⁹¹ erkenden de te geringe invloed van kiezers op het beleid en gaven aan dat dit volledig te wijten was aan het huidige stelsel. Zoals uit het rapport van de Staatscommissie is gebleken, is de directe inspraak van burgers op de politiek een belangrijk thema geworden door de opkomst van de ontzuiling. De voorstanders van de herziening van de grondwet leken aan dit belang toe te geven.

Bij de KVP en de ARP heerste twijfel en soms ook verdeeldheid. De heer P.J.A. van der Sanden (KVP) gaf namens zijn fractie aan dat hij voorstander was van het verbeteren van de formule waaronder de kabinetsformatie plaatsvindt en het versterken van de band tussen kiezer-gekozene.⁹² De KVP twijfelde echter over de aangedragen oplossingen die deze twee zaken zouden moeten verbeteren. Binnen de ARP was er sprake van verdeeldheid. De minister van Binnenlandse Zaken, minister B. de Gaay Fortman (ARP) erkende dat het accent van het toenmalige kiesstelsel te veel op de vertegenwoordiging van zoveel mogelijk politieke stromingen in het parlement lag. Hierdoor had men geen oog voor het gegeven dat kiezers geen keuze konden maken ten aanzien van de vraag: wie zullen

⁸⁷ Parlement & Politiek, 2016. Kabinet- Den Uyl. Website:

http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw9/kabinet_den_uyl_1973_1977

⁸⁸ Kamerstukken II. 1978/79. 14223, nr. 5, p. 3 (Voorlopig Verslag)

⁸⁹ HTK 1974-1975, nr. 2, p. 175 (OCV)

⁹⁰ HTK 1974-1975, nr. 1, p. 106 (OCV)

⁹¹ HTK 1974-1975, nr. 42, p. 2315

⁹² HTK 1974-1975, nr. 1, p. 96 (OCV)

regeren? Dit moest volgens de Gaay Fortman zwaarder gaan wegen.⁹³ Hij bracht een ander nadeel van het huidige stelsel naar voren: het bestaande stelsel bemoeilijkte de meerderheidsvorming en zou leiden tot moeizame kabinetsformaties.⁹⁴ De Gaay Fortman benadrukte echter wel dat de invoering van een beperkt districtenstelsel het beginsel van evenredige vertegenwoordiging niet aantast.⁹⁵ Zijn partijgenoot, de heer W. de Kwaadsteniet, stelde echter dat de regering met dit voorstel op weg was naar een tweeblokkenstelsel. Bovendien zou de macht van de kiezer juist niet vergroot worden. *'Hoe kan nu, gelet op de voorgaande twee punten, het kabinet zeggen dat het met zijn voorstellen een maximaal effect geeft aan de stem van de kiezers, als die kiezer: a. beperkt wordt in de keuze van partijen en b. kleinere partijen niet meer levensvatbaar zijn? Het maximale effect wordt alleen bereikt voor (de kiezers van) grotere partijen.'*⁹⁶ De kritiek kwam overeen met de kritiek van de meest invloedrijke partij in de oppositie, de VVD.

De VVD-fractie sprak zich fel uit tegen de invoering van een beperkt districtenstelsel. De heer H. Wiegel stelde: *'wij zijn daar mordicus tegen.'*⁹⁷ Hij verwoordde dat zijn fractie niet inzag hoe de macht voor de kiezer met de wijzigingen van de Kieswet vergroot zouden worden. *'Wij gaan dan naar twee blokken toe. De kiezers worden in een bepaald hok gedreven en sommige partijen worden in grote moeilijkheden gebracht (...) wij menen dat de kiezers hebben te beslissen hoe de verschillende partijen in onderlinge sterkte uit de stembus komen.'*⁹⁸ Bovendien zou de invoering van een beperkt districtenstelsel grote gevolgen hebben voor de kleinere partijen. Deze zouden verdwijnen. *'Het huidige kiesstelsel heeft, samengevat, het grote voordeel boven het systeem dat het kabinet voorstelt, dat het ruim baan biedt aan vernieuwingsbewegingen, nieuwe groeperingen een kans geeft en dat alleen die groeperingen, ook al zijn ze klein, een kans hebben op voortbestaan, als ze diep geworteld zijn in het Nederlandse volk.'*⁹⁹ Zijn partijgenote, mevrouw A. Kappeyne van de Coppello, wilde dit argument kracht bijzetten door aan te geven dat mocht de kans op invoering van een districtenstelsel stijgen, de partij zou aandringen op een facultatief referendum, al dan niet gekoppeld aan de mogelijkheid een volksinitiatief in te dienen. Dit zag de partij als mogelijke *'correctie op de aantasting van de evenredige vertegenwoordiging.'*¹⁰⁰ Andere partijen uit de oppositie, zoals de CPN¹⁰¹, de PSP, de CHU en de heer W. de Kwaadsteniet van de ARP¹⁰², zagen de invoering van een beperkt districtenstelsel ook als een stap richting een tweeblokkenstelsel. Tevens legden de PSP¹⁰³ en

⁹³ HTK 1974-1975, nr. 2, p. 157-158 (OCV)

⁹⁴ HTK 1974-1975, nr. 1, p. 157-158 (OCV)

⁹⁵ HTK 1974-1975, nr. 2, p. 157-158 (OCV)

⁹⁶ HTK 1974-1975, nr. 1, p. 98-99 (OCV)

⁹⁷ HTK 1974-1975, nr. 1, p. 105 (OCV)

⁹⁸ HTK 1974-1975, nr. 1, p. 104-105 (OCV)

⁹⁹ HTK 1974-1975, nr. 1, p. 105 (OCV)

¹⁰⁰ HTK 1974-1975, nr. 44, p. 2293

¹⁰¹ HTK 1974-1975, nr. 1, p. 104 (OCV)

¹⁰² HTK 1974-1975, nr. 42, p. 2320

¹⁰³ HTK 1974-1975, nr. 1, p. 100 (OCV)

de CHU¹⁰⁴ de nadruk op het argument dat de kleine partijen en het bestaande stelsel niet verantwoordelijk waren voor de moeizame kabinetsformatie. De moeizame kabinetsformatie lag oorzakelijk ‘bij het al dan niet bereid zijn van de partijen en de Kamerfracties om met elkaar te onderhandelen en naar overeenstemming te zoeken.’¹⁰⁵

De overige kleinere oppositiepartijen waren ook tegen de wijziging van de Kieswet. Veel van deze partijen legden de focus in hun argumentatie, net als de VVD, op het grote voordeel van het huidige stelsel, namelijk de vertegenwoordiging van zoveel mogelijk politieke stromingen. Volgens de heer P. Jongeling (GPV) (en de heer H.G. Abma (SGP) sloot zich hier volledig bij aan) was de invoering van een beperkt districtenstelsel ‘*een remedie die erger is dan de kwaal.*’¹⁰⁶ Volgens beide heren kon eerlijke evenredige vertegenwoordiging een partij wel aan de absolute meerderheid helpen. Het feit dat dat nu niet vaak gebeurt, kwam volgens hen door de pluriforme samenleving. Deze pluriformiteit moest bij de stemming dan ook geregistreerd worden.¹⁰⁷ De voorstellen die de regering aandroeg voor het bevorderen van de meerderheidsvorming waren ‘*een gifpil voor partijen van kleine minderheden die niet tot samenwerking kunnen komen en dus maar uit het parlement moeten worden geweerd.*’¹⁰⁸ Jongeling (GPV) vond dat hiermee honderdduizenden kiezers van hun stem werden beroofd. De heer K.A. Teuning (DS’70)¹⁰⁹ en de heer H. Koekoek (Boerenpartij) hanteerden ook dit standpunt. Volgens Koekoek was het districtenstelsel een ondemocratisch middel vanwege de kunstmatig verworven zetelmeerderheid.¹¹⁰

¹⁰⁴ HTK 1974-1975, nr. 42, p. 2306

¹⁰⁵ HTK 1974-1975, nr. 42, p. 2306

¹⁰⁶ HTK 1974-1975, nr. 1, p. 98 (OCV)

¹⁰⁷ HTK 1974-1975, nr. 1, p. 97 (OCV)

¹⁰⁸ HTK 1974-1975, nr. 1, p. 98 (OCV)

¹⁰⁹ HTK 1974-1975, nr. 43, p. 2332

¹¹⁰ HTK 1974-1975, nr. 43, p. 2332

Tabel 4: Overzicht argumentatie hervorming evenredige vertegenwoordiging in de TK (1974-1975)

Politieke partij	Argumenten vóór hervorming kiesstelsel	Argumenten tegen hervorming kiesstelsel	Stemming
<i>PvdA*</i>	- Politieke meerderheidsvorming bevorderen; - De kiezer krijgt meer invloed op de regeringsvorming.	-	Voor
<i>KVP*</i>	- Versterken band tussen kiezer-gekozene; - Kabinetsformatie gaat sneller.	- Twijfelt aan de aanbevolen oplossingen.	Tegen
<i>VVD</i>	-	- Wijziging impliceert een tweeblokkenstelsel; - Macht van kiezers wordt niet vergroot; - Het gaat ten koste van de kleinere partijen.	Tegen
<i>ARP*</i>	- Accent kiesstelsel ligt teveel op vertegenwoordiging van verschillende stromingen; - Kabinetsformatie gaat sneller; - Vergroten van invloed kiezers op regeringsvorming.	- Wijziging impliceert een tweeblokkenstelsel; - Macht van kiezers wordt niet vergroot; - Het gaat ten koste van de kleinere partijen.	Tegen
<i>PPR*</i>	- De kiezer krijgt meer invloed op de regeringsvorming.	-	Voor
<i>CHU</i>	-	- Wijziging impliceert een tweeblokkenstelsel; - Kleine partijen/bestaand stelsel niet verantwoordelijk voor moeizame kabinetsformatie.	Tegen
<i>CPN</i>	-	- Wijziging impliceert een tweeblokkenstelsel.	Tegen
<i>D66*</i>	- Accent kiesstelsel ligt teveel op vertegenwoordiging van verschillende stromingen; - De kiezer krijgt meer invloed op de regeringsvorming.	-	Voor

<i>DS' 70</i>	-	- Macht van kiezers wordt niet vergroot; - Honderdduizenden kiezers worden van hun stem beroofd.	Tegen
<i>SGP</i>	-	- Gaat ten koste van de evenredige vertegenwoordiging; - Pluriformiteit in samenleving moet bij stemming geregistreerd worden.	Tegen
<i>Boerenpartij</i>	-	- Macht van kiezers wordt niet vergroot; - Honderdduizenden kiezers worden van hun stem beroofd; - Gaat ten koste van de evenredige vertegenwoordiging; - Het districtenstelsel is een ondemocratisch middel door kunstmatig verworden zetelmeerderheid.	Tegen
<i>GPV</i>	-	- Macht van kiezers wordt niet vergroot; - Honderdduizenden kiezers worden van hun stem beroofd; - Gaat ten koste van de evenredige vertegenwoordiging; - Pluriformiteit in samenleving moet bij stemming geregistreerd worden.	Tegen
<i>PSP</i>	-	- Wijziging impliceert een tweeblokkenstelsel; - Kleine partijen/bestaand stelsel niet verantwoordelijk voor moeizame kabinetsformatie.	Tegen
<i>RKPN</i>	-	-	Tegen
<p><i>Legenda</i> -: geen argumentatie in bepaalde categorie. *: partijen vertegenwoordigd in het kabinet.</p>			

§5.3 Standpunt van de regering

De wijziging van artikel 3.1.4. van de Grondwet (tegenwoordig artikel 5.3.1) stond centraal in het onderzoek van de Staatscommissie Cals/Donner. In dit artikel staat dat de leden van beide kamers worden gekozen op de grondslag van evenredige vertegenwoordiging binnen door de wet te stellen grenzen. Bovendien zijn de stemmingen geheim. De Staatscommissie wilde hieraan toevoegen dat de wet voor de verkiezing van elk der kamers het land in afzonderlijke kiesgebieden verdeelt, in elk waarvan ten minste tien leden worden gekozen.¹¹¹ De regering nam dit voorstel niet over, zo blijkt uit de Memorie van Toelichting: *‘op het overnemen van het voorstel van de Staatscommissie een bepaling inzake de mogelijkheid van de verdeling van het land in kiesgebieden toe te voegen, heeft hier, na de ruime aandacht die dit voorstel in het overleg met de Staten-Generaal heeft gehad thans niet meer op te worden ingegaan.’*¹¹² De regering doelde hiermee op de drie Openbare Commissie Vergaderingen, gehouden in november 1974, die in dit hoofdstuk ook aan bod zijn gekomen.

De groeiende behoefte aan directe inspraak is volgens het rapport van de Staatscommissie ontstaan door de ontzuiling. Voorstanders van de invoering van een beperkt districtenstelsel gaven aan dat het kiesstelsel in aanzienlijk mindere mate voldeed aan deze groeiende behoefte. Ook de tegenstanders erkenden de groeiende behoefte aan directe inspraak. Zij zagen echter niet in hoe de aanbevolen vernieuwing van de Kieswet hieraan kon bijdragen.

De verwijzingen naar de ontzuiling in het rapport van de Staatscommissie en in de parlementaire debatten aangaande het rapport maken het aannemelijk dat onder de invloed van de ontzuiling het gedachtegoed van politici veranderden.

De twee voornaamste redenen om tegen de hervorming van de kieswet te stemmen komen overeen met de oorspronkelijke legitimering van evenredige vertegenwoordiging. Tegenstanders van de hervorming van de Kieswet zagen de hervorming als een aantasting van de evenredige vertegenwoordiging. De invoering van een beperkt districtenstelsel ging volgens hen ten koste van kleinere partijen. Bovendien zou de aanbevolen hervorming de macht van politieke partijen doen versterken. Gesproken werd over de angst voor de vorming van een tweeblokkenstelsel. De evenredige vertegenwoordiging werd dus verdedigd op basis van de oorspronkelijke legitimering. Men achtte het nog steeds van belang dat verscheidene politieke ideeën en stromingen vertegenwoordigd werden en dat de dominante partijen binnen het Nederlandse politieke bestel moesten worden tegengegaan.

¹¹¹ Kamerstukken II. 1976/77. 14222, nr. 5, p. 24 (Vergelijkend overzicht)

¹¹² Kamerstukken II 1976/77. 14223, nr. 3, p. 7 (MvT)

Hoofdstuk 6 – Burgerforum Kiesstelsel

Om te kijken naar de invloed van de ontzuiling en de invloed van de opkomst van het rechtspopulisme op het gedachtegoed van politici zijn de parlementaire debatten aangaande het rapport van het Burgerforum Kiesstelsel geanalyseerd. Het Burgerforum Kiesstelsel was een onderdeel van de Nationale Conventie [2006]. Op 1 januari 2006, ten tijde van Kabinet- Balkenende II (VVD, CDA & D66), stelde minister A. Pechtold (D66) de Nationale Conventie in om te onderzoeken of verscheidene elementen uit het Nederlandse staatsbestel nog wel voldeden. In september 2006 adviseerde de Nationale Conventie om een burgerforum in te stellen dat het kabinet mocht informeren over eventuele wenselijke aanpassingen van het kiesstelsel.

In het eindrapport van het Burgerforum Kiesstelsel werd letterlijk een critical juncture aangehaald. Vanwege deze belangrijke gebeurtenis voldeed, volgens het Burgerforum Kiesstelsel, het huidige kiesstelsel niet meer. *'Sinds de invoering van het huidige kiesstelsel in 1917 is onze samenleving in veel opzichten ingrijpend veranderd. Enkele van die veranderingen zijn direct van invloed op de relatie tussen kiezers en volksvertegenwoordigers. Zo is onze samenleving in de eeuw die achter ons ligt ontzuild en sterk geïndividualiseerd.'*¹¹³ In het rapport wordt door de politieke elite wederom (net als bij de Staatscommissie Cals/Donner) de ontzuiling aangehaald als oorzaak voor de herziening van de kieswet.

Uit het advies van het Burgerforum Kiesstelsel over het toekomstige kiesstelsel blijkt dat de wenselijkheid van een nieuw kiesstelsel was gebaseerd op het afnemende vertrouwen van burgers in de politiek: *'het bestaande stelsel maakt dat de gekozen vertegenwoordigers niet altijd in staat zijn om op een goede wijze de opvattingen van de kiezers te vertalen. Grote groepen kiezers voelen zich daarom niet meer vertegenwoordigd.'*¹¹⁴ Vertrouwen kon volgens het Burgerforum Kiesstelsel alleen vergroot worden als de kiezer een grotere rol zou krijgen binnen de politiek (bijvoorbeeld op de coalitievorming).¹¹⁵

Doordat er een nieuw kabinet van een andere politieke samenstelling was gevormd alvorens er gedebatteerd werd over de voorstellen van het Burgerforum Kiesstelsel, was er geen vanzelfsprekende Kamermeerderheid meer voor wijziging van het kiesstelsel. D66 zegde het vertrouwen in de regering op. Gedurende een korte tijd vormden de VVD en het CDA een minderheidskabinet (Kabinet-Balkenende III), maar dit kabinet werd op 22 februari 2007 opgevolgd door Kabinet- Balkenende IV, dat bestond uit het CDA, PvdA en de ChristenUnie (CU).

De regering deed twee jaar na het verschijnen van het rapport van het Burgerforum Kiesstelsel pas uitspraken over de aanbevelingen. Er is hierover geen substantieel debat geweest in de Tweede

¹¹³ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 11, p.3 (bijlage)

¹¹⁴ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 11, p.3 (bijlage)

¹¹⁵ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 11, p.4 (bijlage)

Kamer en er is nooit over gestemd.¹¹⁶ Hierdoor wordt er gekeken naar het Algemeen Overleg van de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Van de tien zittende partijen in de Kamer, waren er zeven vertegenwoordigd in de genoemde vaste commissie. GroenLinks, CU en de PvdD namen geen zitting in deze commissie.

§6.1 Adviezen Burgerforum Kiesstelsel

Alvorens het Burgerforum Kiesstelsel haar adviezen presenteerde, stond zij stil bij dé kracht van het huidige kiesstelsel: de evenredige vertegenwoordiging. De macht die bij de partij lag moest in handen komen van de kiezer.¹¹⁷ De evenredige vertegenwoordiging moest volgens het Burgerforum Kiesstelsel gehandhaafd worden, maar naast het belang van afspiegeling van verscheidene politieke stromingen vestigde het ook de aandacht op een goede afspiegeling in de Kamer op het gebied van geslacht, etniciteit en regio.¹¹⁸ Hier lijkt sprake van een veranderende representatieopvatting.

Het Burgerforum adviseerde om het stelsel van evenredige vertegenwoordiging aan te passen. De kiezer moest de keus krijgen zijn of haar stem uit te brengen ofwel op een partij (de kiezer stemt dan in met de lijstvolgorde) of een kandidaat naar keuze (de kiezer heeft invloed op de samenstelling). Hierdoor bleef de sterke kant van het kiesstelsel in stand, maar werd de invloed van de kiezer op de samenstelling van de Tweede Kamer vergroot. Bovendien had ieder Kamerlid hierdoor een persoonlijk- of indirect mandaat.¹¹⁹ In het huidige stelsel bepaalt de lijstvolgorde vrijwel geheel wie er plaats mag nemen in de Kamer. Kandidaten moeten 25% van de kiesdeler halen om met voorkeursstemmen verkozen te worden. De voorkeursdrempel moest dan ook komen te vervallen volgens het Burgerforum Kiesstelsel. *'Zo wordt het kiesstelsel weer een kiesstelsel van de kiezers en niet van de politieke partijen.'*¹²⁰ Tevens pleitte het Burgerforum Kiesstelsel voor een andere restzetelverdeling. Restzetels moesten verdeeld worden aan de hand van de methode van grootste overschotten (in plaats van de methode van grootste gemiddelden).¹²¹ Doordat elke voorkeursstem ertoe doet, zouden kandidaat- Kamerleden zich meer richten op de kiezer, waardoor de band tussen kiezer en verkozenen versterkt en het onderling vertrouwen toe zou nemen.

§6.2 Standpunt van de regering

*'Wij verwachten dat met dit advies de discussie over het kiesstelsel kan worden afgerond.'*¹²² Dit was de laatste zin van de inleiding van het rapport van het Burgerforum Kiesstelsel. De regering (ten tijde van kabinet- Balkenende IV) kwam echter tot de conclusie dat er, *'alles afwegende, op dit moment onvoldoende aanleiding is voor een wijziging van het kiesstelsel zoals door het Burgerforum is*

¹¹⁶ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 20, p. 4-6 (MvT)

¹¹⁷ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 11, p.4-5 (bijlage)

¹¹⁸ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 11, p.5 (bijlage)

¹¹⁹ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 11, p.7 (bijlage)

¹²⁰ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 11, p.7 (bijlage)

¹²¹ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 11, p.8 (bijlage)

¹²² Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 11, p.2 (bijlage)

voorgesteld.’¹²³ De regering steunde het uitgangspunt van het Burgerforum Kiesstelsel, het uitgangspunt van evenredige vertegenwoordiging. Ook minderheden moesten in het parlement vertegenwoordigd worden. De regering was echter niet van mening dat de invloed van politieke partijen verminderd moest worden. Ze wilde de band tussen politieke partijen en de samenleving versterken. Het voorstel van het Burgerforum Kiesstelsel leidde er volgens de regering toe dat kandidaten van dezelfde partij tegen elkaar strijden in plaats tegen kandidaten uit andere partijen. Een te sterke profilering van individuen binnen politieke partijen, kwam volgens de regering, de stabiliteit van ons politieke systeem niet ten goede.¹²⁴ Ook zag de regering onvoldoende aanleiding om de methode van restzetelverdeling aan te passen. *‘Het systeem van grootste overschotten is ‘eerlijk’ in de zin dat de partij met het grootste overschot aan stemmen recht heeft op een restzetel. Het systeem van grootste gemiddelden is echter ook ‘eerlijk’, omdat het er toe leidt dat elk Kamerlid gemiddeld ongeveer evenveel kiezers vertegenwoordigt.*¹²⁵ Tevens zorgde de methode van grootste gemiddelden voor meer stabiliteit doordat de restzetels eerder toevallen aan grotere politieke partijen en dit vergemakkelijkt de coalitievorming. De regering achtte *‘het belang van stabiele coalitievorming groter dan eventuele versterking van kleinere partijen in het parlement.*¹²⁶

§6.3 Standpunten van partijen in het parlementaire debat

Tabel 5: Overzichtstabel voor analyse plenaire debatten – de politieke partijen, woordvoerders en de zetelverdeling ten tijde van kabinet- Balkenende IV (2007-2010)

Politieke partij	Woordvoerder(s)	Aantal zetels
Christen- Democratisch Appèl (CDA)*	De heer J. Schinkelshoek	41
PvdA*	De heer P. Kalma	33
Socialistische Partij (SP)	De heer A.A.G.M. van Raak	25
VVD	De heer W.I.I. van Beek	22
Partij Voor de Vrijheid (PVV)	De heer H. Brinkman	9
GroenLinks (GL)	**	7
ChristenUnie (CU)*	**	6
D66	De heer B. van der Ham	3
Partij van de Dieren (PvdD)	**	2
SGP	De heer C.G. van der Staaij	2
<p><i>Legenda</i> *: partijen vertegenwoordigd in het kabinet. **: partij die niet vertegenwoordigd is in de vaste commissie.</p>		

Bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/Tweede_Kamerverkiezingen_2006

¹²³ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 20, p.1 (MvT)

¹²⁴ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 20, p.5 (MvT)

¹²⁵ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 20, p.6 (MvT)

¹²⁶ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 20, p.6 (MvT)

Alle politieke partijen vertegenwoordigd in de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties spraken hun lof uit voor het werk dat de leden van het Burgerforum Kiesstelsel hadden verzet. *'Zij hebben zich gewaagd aan wat ooit weleens het meest ingewikkelde van een democratie is genoemd, namelijk het kiesstelsel.'*¹²⁷ Slechts twee partijen waren vóór het wijzigen van het Kiesstelsel (PvdA & D66) en de rest was tegen.

Volgens het Burgerforum Kiesstelsel waren wijzigingen in het kiesstelsel van belang om de tevredenheid en het vertrouwen in de politiek en het parlement te vergroten. De heer P. Kalma (PvdA) en de heer B. van der Ham (D66) erkenden het beeld van de kloof tussen burgers en het bestuur en waren van mening dat de aanbevolen wijzigingen ertoe konden bijdragen dat de tevredenheid en het vertrouwen vergroot zouden worden. De combinatie van evenredige vertegenwoordiging met een grotere invloed van kiezers op de samenstelling van de Tweede Kamer zagen zij als een overtuigend en afgewogen voorstel. Volgens Kalma (PvdA) zouden deze aanbevolen wijzigingen er toe leiden dat de fixatie in de politiek op lijststrekking en partijleiders zou worden verminderd.¹²⁸ Van der Ham (D66) zag het voorstel als een poging om een meer preciezere vertaling van de voorkeur van kiezers in de samenstelling van de Tweede Kamer naar voren te laten komen.¹²⁹

De heer J. Schinkelhoek (CDA) was van mening dat een ander kiesstelsel de tevredenheid en het vertrouwen niet kan vergroten. Bovendien zag zijn partij het meer gewicht geven aan voorkeursstemmen als een stap richting een personendemocratie. Het vergrootte het risico op een minder evenwichtig samengesteld parlement en tevens zou dit kunnen leiden tot een campagne tussen kandidaten in plaats van een campagne tussen partijen.¹³⁰ De partij was echter wel van mening dat mogelijkheden van voorkeursstemmen in het bestaande stelsel konden worden uitgebouwd en zag de waarde van burgerparticipatie in.¹³¹ De aanbeveling aangaande de restzetelverdeling zag de partij echter niet als waardevol. Volgens Schinkelhoek (CDA) was het de vraag of de verdeling van de restzetels aan de hand van de grootste overschotten 'eerlijker' zou zijn dan volgens de grootste gemiddelden.¹³²

De SP, VVD, SGP en de PVV deelden de angst van het CDA aangaande de opkomst van een personendemocratie. De voorgestelde wijzigingen zouden ertoe kunnen leiden dat individuen belangrijker worden dan de partij en dit moest volgens de SP¹³³ en de VVD¹³⁴ voorkomen worden. De heer A.A.G.M. van Raak (SP) erkende de te grote invloed van lijststrekking en de kloof tussen de politiek en de burgers, hetgeen gesuggereerd wordt door de PvdA, niet.¹³⁵ *'Wij bellen aan, praten met*

¹²⁷ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 1 (AO)

¹²⁸ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 5 (AO)

¹²⁹ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 22 (AO)

¹³⁰ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 4 (AO)

¹³¹ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 5 (AO)

¹³² Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 4 (AO)

¹³³ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 8 (AO)

¹³⁴ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 13 (AO)

¹³⁵ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 8 (AO)

*mensen, vragen wat er aan de hand is. Dat is je politieke werk doen.*¹³⁶ Partijen moesten volgens hem beter hun best doen om kiezers te mobiliseren. Dit had weinig te maken met het kiesstelsel.¹³⁷

De heer C.G. van der Staaij (SGP) vond de krachtige onderstreping van evenredige vertegenwoordiging ‘opvallend en waardevol.’¹³⁸ Ook vond zijn partij de tweede aanbeveling aangaande de restzetelverdeling erg interessant. *‘Als het systeem van restzetelverdeling gewijzigd zou worden, levert het kleine partijen een enorme toename en grote partijen hooguit een lichte afname van het aantal zetels op.*¹³⁹ De partij steunde echter ook het CDA, de SP en de VVD die zich uitspraken voor de partijdemocratie.¹⁴⁰ *‘Binnen het huidige stelsel zijn er voldoende mogelijkheden om tot een evenwichtige, bijvoorbeeld regionale, spreiding van kandidaten te komen en om bepaalde specialismen tot hun recht te laten komen. Het is ook aan de partijdemocratie om daarop toe te zien.’*¹⁴¹

De heer H. Brinkman (PVV) erkende het door de SGP gehanteerde standpunt aangaande de mogelijkheden binnen het huidige stelsel en was ook vóór het aanpassen van het systeem van de restzetelverdeling. Het aanbevolen systeem van restzetelverdeling zou ertoe leiden dat zoveel mogelijk recht wordt gedaan aan de stem van de burger.¹⁴²

¹³⁶ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 8-9 (AO)

¹³⁷ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 9 (AO)

¹³⁸ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 16 (AO)

¹³⁹ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 17 (AO)

¹⁴⁰ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 17 (AO)

¹⁴¹ Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 17 (AO)

¹⁴² Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 19 (AO)

Tabel 6: Overzicht argumentatie hervorming evenredige vertegenwoordiging in de TK (2008-2009)

Politieke partij	Argumenten vóór hervorming kiesstelsel	Argumenten tegen hervorming kiesstelsel	Stemming**
CDA*	- Mogelijkheden van voorkeurstemmen mogen wel worden uitgebouwd; - Burgerparticipatie is van grote waarde.	- Stap richting een personendemocratie moet voorkomen worden; - Minder evenwichtig samengesteld parlement; - Lijdt tot campagnes tussen personen i.p.v. tussen partijen; - Aanbevolen methode van restzetelverdeling niet per se 'eerlijker'.	Tegen
PvdA*	- Vergroot tevredenheid/vertrouwen in de politiek. - Vermindert de fixatie op lijsttrekkers en partijleiders.	-	Voor
SP	-	- Personendemocratie moet voorkomen worden; - Kiesstelsel kan kloof tussen burgers en de politiek niet dichten.	Tegen
VVD	-	- Personendemocratie moet voorkomen worden.	Tegen
D66	- Vergroot tevredenheid/vertrouwen in de politiek; - Preciezere vertaling van de voorkeur van kiezers.	-	Voor
SGP	- Voorstander van de aanbeveling aangaande de restzetelverdeling overnemen.	- Personendemocratie moet voorkomen worden; - Huidige stelsel kan zorgen voor evenwichtige spreiding van kandidaten.	Tegen
PVV	- Voorstander van de aanbeveling aangaande de restzetelverdeling.	- Personendemocratie moet voorkomen worden.	Tegen
<p><i>Legenda</i> -: geen argumentatie in bepaalde categorie. *: partijen vertegenwoordigd in het kabinet. **: uitkomst stemming op basis van argumentatie (bij afwezigheid van officiële stemming).¹⁴³</p>			

Wederom haalde een (Staats-)commissie geen parlementaire meerderheid voor een herziening van de Kieswet. Uit het rapport van het Burgerforum Kiesstelsel blijkt dat de commissie van mening was dat door de ontzuiling het huidige kiesstelsel niet meer voldeed. Deze belangrijke gebeurtenis was volgens de commissie van directe invloed op de relatie tussen de kiezers en volksvertegenwoordigers. Voorstanders en tegenstanders (met uitzondering van de SP) zagen het belang van de hervorming van

¹⁴³ Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 20, p. 4-6 (MvT)

de Kieswet (PvdA & D66) in. Hoewel een aantal partijen voorstanders waren van de mogelijkheden om de invloed van voorkeursstemmen uit te bouwen (CDA, SGP & PVV), ging een verdere hervorming hen te ver. Tevens zijn er in het parlementaire debat verwijzingen te vinden naar het zogenoemde ‘vervalvertoog’ van Piet de Rooy. In het parlementaire debat werd een aantal keer stilgestaan bij de ‘kloof’ tussen burgers en politici. De hervorming van het kiesstelsel zou volgens D66 en de PvdA kunnen bijdragen aan het verkleinen van deze kloof. De SP ontkende echter het bestaan van kloof.

De verwijzingen naar critical junctures in het rapport van de commissie en in de parlementaire debatten aangaande het rapport maken het aannemelijk dat onder de invloed van critical junctures het gedachtegoed van politici verandert. De partijen die het evenredig kiesstelsel wilden behouden rechtvaardigden het stelsel echter niet volledig op basis van de oorspronkelijke legitimering. Een personendemocratie moest worden voorkomen. Niet personen, maar partijen moesten de macht behouden in het politieke bestel. Dit komt niet overeen met de rechtvaardiging bij de invoering van het evenredig kiesstelsel. De macht van politieke partijen moest juist beperkt worden. De interne legitimering van het evenredig kiesstelsel van de politieke elite leek anno 2009 dus te zijn veranderd.

Conclusie

Deze scriptie beoogde de vraag te beantwoorden of de legitimering door regering en (de meerderheid van) het parlement van het evenredig kiesstelsel in Nederland veranderd is ten opzichte van de oorspronkelijke legitimering in 1917, en zo ja, waarom?

Het doel van dit onderzoek was om na te gaan of de interne legitimering van het evenredig kiesstelsel door de politieke elite in de loop der tijd veranderd is ten opzichte van de oorspronkelijke legitimering. Veranderingen in het denken over het kiesstelsel kunnen het gevolg zijn van verschuivende machtsverhoudingen of critical junctures. Door parlementaire debatten te bestuderen over de voorstellen tot wijziging c.q. handhaving van het kiesstelsel en door het zoeken naar verwijzingen naar critical junctures in deze debatten en in de rapporten van de (Staats-)commissies Cals/Donner [1967-1971] en de Nationale Conventie [2006] is gekeken of het gevonden verschil toegewezen kon worden aan twee belangrijke gebeurtenissen: de ontzuiling en de opkomst van het rechtspopulisme.

Hoe werd in 1917 het evenredig kiesstelsel voor de Tweede Kamerverkiezingen gelegitimeerd door de regering en (de meerderheid van) het parlement?

Onder leiding van Minister-President Pieter Cort van der Linden werd evenredige vertegenwoordiging ingevoerd op basis van twee hoofdredenen. Ten eerste bevorderde het evenredig kiesstelsel de representatie van de verscheidene politieke ideeën en stromingen en ten tweede zou het de dominantie van hiërarchisch georganiseerde partijen binnen het Nederlandse politieke bestel tegengaan.

Is de legitimering door de regering en (de meerderheid van) het parlement van het evenredig kiesstelsel in de loop der tijd veranderd? Zo ja, op welke manier en waarom?

Uit het historisch bronnenonderzoek is gebleken dat de oorspronkelijke legitimering voor een groot deel overeenkomt met de legitimering ten tijde van de Staatscommissie Cals/Donner (1967-1971). Ten tijde van de Nationale Conventie (2006) is er echter wel een verschil in legitimering waar te nemen. De meerderheid van het parlement en de regering was van mening dat de macht van de politieke partijen niet verkleind mocht worden. Dit strookt niet met de oorspronkelijke legitimering. Desalniettemin zag de meerderheid van het parlement en de regering de evenredige vertegenwoordiging, met name van politieke minderheden, nog steeds als waardevol.

In beide rapporten van de (Staats-)commissies en in de parlementaire debatten aangaande deze rapporten, wordt er verwezen naar de ontzuiling. In het parlementaire debat aangaande het rapport van het Burgerforum Kiesstelsel wordt ook verwezen naar zaken die overeenkomen met het door Piet de Rooy bestempelde ‘vervalvertoog’. Zo wordt de ‘kloof’ tussen kiezers en verkozenen aangehaald. De verwijzingen naar de ontzuiling in de rapporten en in de parlementaire debatten aangaande de

rapporten maken het aannemelijk dat onder de invloed van critical junctures het gedachtegoed van politici verandert. Dit impliceert niet dat de legitimering door de regering en de meerderheid van het parlement van het evenredig kiesstelsel is veranderd door de critical junctures. De belangrijke gebeurtenissen worden met name aangehaald om de noodzaak van een kiesstelselhervorming aan te duiden.

Instituties handhaven zich gedurende een lange tijd omdat ze het ‘pad’ volgen waar ze nu eenmaal op zitten. Het vermoeden dat de nadruk van de representatie niet meer ligt op de afspiegeling van verschillende politieke stromingen maar op de afspiegeling van persoonlijke achtergrond variabelen – zoals in de inleiding staat vermeld – is vooralsnog nog niet bevestigd.

Vervolgonderzoek zal moeten uitwijzen of van een veranderende representatieopvatting wél sprake is binnen partijen. Hierbij kan gekeken worden naar interne partijdiscipline. Bovendien is het interessant om te kijken hoe het volk zelf denkt over dit kiesstelsel (externe legitimiteit). De aanbevelingen van het Burgerforum Kiesstelsel doen vermoeden dat het Nederlandse volk niet tevreden is met het huidige stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Over de aanbevelingen van het Burgerforum Kiesstelsel zijn echter geen substantiële debatten gevoerd en er is weinig met de aanbevelingen gedaan. Het is dan ook interessant om te onderzoeken hoe het gesteld is met de externe legitimiteit van het kiesstelsel anno 2016.

Historische bronnen- en literatuurlijst

Historische bronnen

Handelingen Tweede Kamer: plenaire debatten & Openbare Commissie Vergaderingen (OCV):

HTK 1916-1917, nr. 9, p. 137-154

HTK 1916-1917, nr. 11, p. 177-196

HTK 1916-1917, nr. 14, p. 253-282

HTK 1916-1917, nr. 21, p. 427-448

HTK 1916-1917, nr. 22, p. 449-474

HTK 1916-1917, nr. 24, p. 497-520

HTK 1916-1917, nr. 25, p. 521-543

HTK 1916-1917, nr. 34, p. 719-742

HTK 1916-1917, nr. 35, p. 743-764

HTK 1916-1917, nr. 44, p. 963-997

HTK 1974-1975 (OCV - Bijzondere commissie Grondwet-Kieswet), nr. 1, p. 69-112

HTK 1974-1975 (OCV - Bijzondere commissie Grondwet-Kieswet), nr. 2, p. 157-198

HTK 1974-1975, nr. 42, p. 2271-2330

HTK 1974-1975, nr. 43, p. 2331-2376

HTK 1974-1975, nr. 44, p. 2337-2446

Kamerstukken Tweede Kamer:

Kamerstukken II. 1915/16. 226, nr. 4, p. 22-40 (MvT)

Kamerstukken II. 1915/16. 226, nr. 11, p. 87-105 (Voorlopig Verslag)

Kamerstukken II. 1915/16. 226, nr. 12, p. 105-118 (MvA)

Kamerstukken II. 1976/77. 14222, nr. 5, p. 23-31 (Verklarend overzicht)

Kamerstukken II. 1976/77. 14223, nr. 3, p. 5-24 (MvT)

Kamerstukken II. 1978/79. 14223, nr. 5, p. 1-14 (Voorlopig Verslag)

Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 11, p. 1-12 (Bijlage: verslag Burgerforum Kiesstelsel)

Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 20, p. 1-9 (MvT)

Kamerstukken II. 2008/09. 30184, nr. 26, p. 1-32 (AO)

Rapporten (Staats-)commissies:

Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet, 1968.
(Den Haag: Staatsuitgeverij).

Kamerstukken II. 2007/08. 30184, nr. 11, p. 1-12 (Bijlage: verslag Burgerforum Kiesstelsel).

Verslag der Staatscommissie voor Evenredig Kiesrecht, 1914. (Den Haag: Staatsuitgeverij).

Literatuurlijst

- Acemoğlu, D. & Robinson, J. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Londen: Profile Books.
- Andeweg, R.B. (1998). 'De representativiteit van het vertegenwoordigend stelsel?'. In: M.C. Burkens e.a. (red.). *Gelet op de grondwet. 150 jaar grondwet*. Deventer: Uitgeverij Kluwer. (pp. 28-43).
- Andeweg, R.B., Ham, C. van., Thomassen, J. (2014). *De Wankele Democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?*. Amsterdam: Prometheus.
- Barker, R. (2001). *Legitimizing Identities. The Self-Presentation of Rulers and Subjects*. Cambridge: University Press.
- Beetham, D. (2013). *The Legitimation of Power*. United Kingdom: Palgrave Macmillan Ltd.
- Boehmer, J. (1984). 'Politieke effecten van kiesstelsels'. In: *Werkboek Staatskunde*, Leiden. (pp. 224-236).
- Irwin, G.A. & Holsteyn, J.J.M. van. (2011). 'Sterf, gij oude vormen en gedachten? Over kiezers, verkiezingen en het kiesstelsel in Nederland'. In: R. Andeweg e.a. (red.). *Democratie doorgelicht*. Leiden: Leiden University Press. (pp. 335-348).
- Koole, R.A. (1995). *Politieke Partijen in Nederland*. Utrecht: Het Spectrum B.V.
- Koole, R.A. (2001). 'Interne partijdemocratie en representatie'. In: *Jaarboek DNPP 2000*. Groningen: DNPP. (pp. 41-59).
- Loots, J. (2006). *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging*. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek.
- Parlementair Documentatie Centrum. (2016). *Staatscommissies Grondwet/ Grondwetsherziening*. Geraadpleegd op 19 februari 2016: <http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvihlf299q0sr/vi6tas7grfs7>.
- Parlement & Politiek. (2016). *Kabinet- Cort van der Linden*. Geraadpleegd op 10 maart 2016: http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8ws4/kabinet_cort_van_der_linden_1913_1918.
- Parlement & Politiek. (2016). *Kabinet- De Jong*. Geraadpleegd op 30 mei 2016: http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwu/tweede_kamerverkiezingen_1972.
- Parlement & Politiek. (2016). *Kabinet- Den Uyl*. Geraadpleegd op 30 mei 2016: http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw9/kabinet_den_uyl_1973_1977.
- Parlement & Politiek. (2016). *Verhouding tussen Eerste en Tweede Kamer*. Geraadpleegd op 7 maart 2016: http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpmtxv/verhouding_tussen_eerste_en_Tweede_kamer..
- Peters, B.G. (1999). *Institutional theory in political science: The new institutionalism*. Londen: Continuum Publishing Corporation.
- Rooy, P. de. (2005). 'Grote veranderingen in een klein land'. In: P. de Rooy & H. te Velde (red.). *Met Kok. Over veranderend Nederland*. Amsterdam: Wereldbibliotheek. (pp. 149-223).

- Rosanvallon, P. (2011). *Democratic Legitimacy*. Princeton: Princeton University Press.
- Staten-Generaal Digitaal. (2016). *Staten- Generaal Digitaal over het materiaal*. Geraadpleegd op 11 maart 2016: <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/help?document=materiaal>.
- Toxopeus, K. (2014). 'Kiesstelsel en representativiteit. De op handen zijn de stelselwijzigingen in historisch perspectief'. *Skript Historisch Tijdschrift*, 27(1), pp. 33-40.
- Welderen Rengers, W.J. van. (1955). *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.